

Eesti ei taastanud iseseisvust veretult

MART LAAR

Eesti iseseisvuse taastamisest möödub tänavu 35 aastat. Lapsepõlvest mäletan, kuidas vanemad jälgisid hoolega saatesarja „Täna 25 aastat tagasi“. See, mida seal näidati, tundus olevat juhtunud kaugel minevikus, kättesaamatus möödanikus, millega puudus igasugune kokkupuude. Sel suvel tähistame aga juba Eesti iseseisvuse taastamise 35. aastapäeva. Pole siis imestada, et seegi sündmus näib järjest kaugemana ning kipub mattuma müütide ja kangelaslugude alla. Mida kaugemale minevikku see vajub, seda sirgemate ja vägevamatena meie ise selles tundume. Kohe nii vägevatena, et astusime paljaste kätega, särk rinnalt lõhki rebitud, vastu Vene tankidele ja sundisime nad taanduma. Kui olen mõnikord julgenud öelda, et mina midagi nii dramaatilist sellest ajast ei mäleta, on mõni kolleeg mulle etteheitvalt otsa vaadanud: no kuidas sul see siis meeles pole? Kõiki neid kangelaslugusid ja müüte kuulates tekib vahel tunne, nagu oleksin elanud mingil teisel ajal. Üks neist müütidest on see, et Eesti taastas oma iseseisvuse veretult.

Oleme seda endile nii palju kinnitanud ja teistelegi kuulutanud, et ei vaevu selle üle enam eriti juurdlema. Sellistena tundume tänapäeva lumehelbekeste ja õienupukeste ajale vastavalt peenetundeliste, õilsate ja vägivallatutena, olgugi et maailm näib sammuvat vastupidises suunas. Kipub ju ikka minema nii, et mida rohkem on maailmas vägivalda, seda enam räägitakse seal vägivallatusest. Ja rahu eest võideldakse sellise ägedusega, et kivi ei jää kivi peale.

Üldiselt pole ükski rahvas suutnud veretult iseseisvuda või siis oma iseseisvust taastada. Eesti puhul piisab selles veendumiseks kui astuda Maarjamäe kommunismi-ohvrite memoriaali lõputuna tunduvasse kitsasse käiku, mida ääristavatel mustadel graniittahvlitel on nimed, nimed, nimed ... Osa neist inimestest, kelle nimi on siia kivisse raiutud, tapeti kättemaksuks, teiste kadumist võib pidada märtrisurmaks, kuid kokkuvõttes maksid nad kõik oma eluga selle eest, et olid iseseisva Eesti Vabariigi kodanikud. Eesti iseseisvuse taastamist on võimalik veretuks pidada üksnes neid ohvreid eitades ja unustades.

Ja tegelikult ei kehti veretu taasiseisvumise teooria isegi 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse kohta. See eeldaks veendumust, et Eesti ajas neil aastatel mingit eriti tarka ja teistest Balti riikidest põhimõtteliselt erinevat poliitikat ehk tõseks osutuks kunagine kibe nali, et Eesti on valmis seisma oma iseseisvuse eest viimase

Mart Laar, PhD, ajaloolane, poliitik ja kirjanik, mart.laar@gmail.com

Veendumaks et Eesti ei taastanud oma iseseisvust veretult, piisab vaid astuda Maarjamäe kommunismiohvrите memoriaali lõputuna tunduvasse kitsasse käiku, mida ääristavatel mustadel graniittahvlitel on nimed, nimed, nimed ...

Fotod: Marko Poolamets / Eesti Mälu Instituut

leedukani. Sõitsin neil aastatel ülemnõukogu väliskomisjoni liikmena pidevalt kolme Baltimaa pealinna vahet ja võin kinnitada, et nii see siiski polnud. Teisalt on sellegi müüdi teke ja ülalhoidmine igati mõisteta. Kes meist ei tahaks tunda end tõeliselt targa ja tublina kasvõi minevikusündmuste käsitluses.

Seda enam, et minevik kipub sõrmede vahelt välja libisema nagu liiv, sest nende inimeste osakaal ühiskonnas, kes neid sündmusi ise vahetult kogesid, muutub iga aastaga möödapääsmatult pisemaks. Samamoodi jäi minu nooruses iga aastaga järjest vähemaks inimesi, kes olid iseseisva Eesti Vabariigiga isiklikult kokku puutunud. Minu eakaaslased ehk 1960. aastatel sündinute põlvkond pidanuks olema sellest „nakkusest“ prii. Olid ju nähtavad jäljed Eesti Vabariigist hävitatud, meie vanemad olid näinud vaba Eestit vaid põgusalt ning vanavanemad piisavalt ära hirmutatud, et mitte ohustada sellest rääkides oma lastelaste tulevikku. Ja ometi ei kadunud vaba Eesti meie elust kuhugi, sest alles oli piisavalt eestiaegseid inimesi ja koos nendega toonast elustiili ja hoiakuid. Kõikjal meie ümber oli jälgi sellest ajast, mis oli nõukogulikust täiesti erinev. Peapiiskop Andres Põder on meenutanud 2013. aastal priiuse põlistumise päeval peetud jutluses asju, mis hoidsid mälestust vabadusest:

Sõjajärgse aja lapsena mäletan põnevaid hetki, kui võisin kirstust välja võtta paki kinnikõidetud postkaarte, peal Pätsu portreega või kolme kutsikaga margid [- -] – märgid ühest teisest maailmast. Selliseks märgiks olid ka kusagil plekk-karbis kõlisevad Eesti rahad, paksu kangasse keeratud koguteos „Eesti Vabadussõda“ ja kirstu põhja peidetud rahvuslipp. Täiskasvanute juttudest jäi mulje, nagu oleks kuldne iseseisvusaeg kestnud terve igaviku. Ometi lasus sel ajal suur saladuse pitser. Keegi ei teadnud või tahtnud sellest palju kõnelda. Seda aega armastati ja häbeneti ühtaegu. Oli hetki, mil tundus, et usk sellesse ongi kogu täiskasvanute elu sisu, ja hetki, mil kinnitati, et sellist aega ei tule enam kunagi. Aastad läksid, presidendi pilk postmargil, kroonide kõlin karbis ja värvitriibud trikolooril aga ei vananenud. Nad elasid oma elu. Uued põlvkonnad ei pääsenud nende painest ega ka väljakutsest ja väest. Aja lugu teeb elulugu. See, et on, mida meenutada, et on märke ja sümboleid, mis kõnelevad ja kõnetavad, viib elu edasi.¹

Ja ikkagi tundub uskumatu, et iseseisvus lõpuks taastati, kuigi sellesse uskujaid tundus lõpuks alles olevat veel üsna vähe. Ajalooveski jahvatas oluliselt aeglasemalt kui loodeti-sooviti, kuid lõpuks tegi see Eestit vaenanud suurvõimu halastamatult peeneks.

„Veretu vabanemisega“ on seotud teisigi müüte, nagu meist endist polekski iseseisvuse taastamise juures suurt midagi sõltunud, et see kukkus tänu suurriikide kokkuleppele meile otsekui tühjusest sülle. Mõne arvamuse kohaselt asusid iseseisvuse võtmed aga Moskvas, kust see meile ühel kenal päeval lihtsalt kingiti.

Nii see siiski polnud. Ülo Nugise haamrilööök 20. augustil 1991. aastal koos selle eel- ja järellooga ei ilmunud meie keskele olematusest, vaid tugines aastakümneid väldanud vastupanule. Sel kohe Eesti okupeerimise järel tekkinud vastupanul oli

¹ A. Põder. Jutlus priiuse põlistumise päeval, https://www.eelk.ee/inc.poder_jutus.php?id=273 (26.01.2026).

mitmeid nägusid ja vorme, rääkimata erinevatest kihtidest. Neist esimese ehk lihtsalt püsijäämise olemuse on luuletuses „Muruks kummel, muruks linnurohi“ lühidalt kokku võtnud Hando Runnel:

Tallake meid kui palju tahate
 vaevake meid kui palju vajate
 meie ei kohku, ei heitu ära,
 kuidagi elame ikka ära.²

Lihtsalt allesjäämine võib tunduda väikese saavutusena, ent arvestades, kui mitmed suurvõimud on üritanud aegade jooksul seda kangekaelset rahvakillukest siit Lääne-mere kaldalt minema pühkida, pole ta seda mitte. Püsimisele saab üles ehitada vastupanu järgmise kihi ehk vaimult suureks saamise, mis hõlmab täpsemalt oma keele, kultuuri ja rahvusliku iseolemise hoidmist. Siit jõuame tsiviilvastupanuni, mis võib olla legaalne, aga repressiivses ühiskonnas ka ühemõtteliselt keelatud. Selleski on mitmeid kihte, alates poollegaalsetest protestivormidest, mida võimud võivad igal hetkel käsitleda kuritegelikena ja nende eest karistada, nagu näiteks „40 kirja“ puhul. Omaette kihiks oli Nõukogude konstitutsiooni kohaselt otsekui lubatud, tegelikult aga keelatud protestiliikumine, nagu teisitimõtlejate oma. Sellele lähedane, aga olemuslikult erinev oli avalik vastupanu, mis võis katta end vahel taktikaliselt legaal-suse viigilehega, kuid oli algusest peale suunatud nõukogude võimu vastu. Avaliku vastupanu kõrgeimaks vormiks ehk kihiks olid põrandaalused organisatsioonid. Osa neist oli suunatud tsiviilvastupanule, teised olid seotud ka sõjalise vastupanuga, ja üks piir nende kahe vahel olnudki pigem tinglik. Kõige pealmiseks kihiks oli aga relvastatud vastupanu kas siis organisatsioonide või relvarühmade alusel, kusjuures viimastest võis osa tegeleda peajasjalikult enda varjamisega.

Põhimõtteliselt samal kombel kihiti, ainult et nüüd pealmistest kihtidest alla-poole, püüdis vastupanu hävitada nõukogude võim, kuigi ajuti üritas ta korraga läbi hammustada mitut kihti korraga. Kõigepealt tuli hävitada relvastatud vastupanu selle erinevates vormides. Seejärel asuti tsiviilvastupanu kallale, purustades esmalt põrandaalused organisatsioonid. Tsiviilvastupanu püsiva lämmatamisega ei saanudki nõukogude võim Eestis korralikult hakkama. See tõstis üha uusi vorme leides ikka ja uuesti pead, jättes rohkem vabadust kultuurilisele vastupanule, mille lämmatamisele ei saanud nõukogude võim rahulikult keskenduda.

Ent vastupanu saab ette kujutada ka väiksemate suhtlusringide ümber kujunenud reservaatide või saarekestena, kus nõukogude võimu ei eksisteerinud. Kuski oli see loomulikult olemas, aga mitte neis ringides. Neis ei viitsitud seda võimu isegi mitte kiruda – kui, siis ehk visata selle üle nalja. Neis ringides kõneldi hoopis igavikulisematel teemadel, räägiti ajaloost ja kirjandusest. Mingil hetkel hakkasid sellised saarekesed aga ühinema ja tekkisid saarestikud, kuni nõukogude võimul polnudki ühtäkki enam kohta, kus olla.

² H. Runnel. Kodu-käija. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 37.

Eesti saatus polnud selles osas sugugi unikaalne. Samal kombel on kommunismile vastupanu osutanud teisedki rahvad. Samuti pole midagi unikaalset riikluse taastamises pärast seda, kui see oli olnud aastakümneid kadunud. Poolat polnud olemas mitu aastasada, Leedut veelgi rohkem. Kui Leedust jäi alles vähemasti nimi, siis Poolast sedagi mitte, ja nii võis Vene ametnik läinud sajandi alguses vastata igaühele, kes väitis, et on sündinud Poolas: „Aga pole sellist maad!“

Veretult ei saavutanud vabadust paraku ükski rahvas, vaid ikka läbi võitluste, valu ja kannatuste, kusjuures võimule vastuhakkamine ei taganud iseenesest positiivseid tagajärgi – see võis muuta olukorra hoopis hullemaks. Alati oli olemas risk, et kaotatakse seegi, mis oli olemas. Poola on korduvalt suuremaid ja tugevamaid sissetungijaid trotsides neile vastu hakanud ja maksnud selle eest kallist hinda, mitu korda lausa maailmakaardilt kadudes.

Läbi 19. sajandi üritas Poola taastada iseseisvust, mille naabrid olid talt võtnud. Poola leegionid maksid võõraste lippude all erinevatel Euroopa lahinguväljadel sõides ränka verehinda. Kaks suurt poolakate ülestõusu Vene ikke vastu surus too aga muu Euroopa pealtvaatamisel armutult maha. Poola olukord muutus selle tagajärjel üksnes raskemaks, mis tekitas õigustatud küsimuse vastupanu jätkamise mõttekusest. Ilmselt andsid paralleelid Poola ja Eesti vahel Jaan Toomingale mõtte tuua 1976. aastal Vanemuise teatris lavale Jerzy Andrzejewski romaani „Tuhk ja teemant“ dramatiseeringu. Kuna vahepeal oli sotsialistliku Poola kultuskirjanik Andrzejewski poolt vahetanud ja asunud toetama sealset kommunismi- ja totalitarismivastast liikumist Solidarność (Solidaaarsus), keelati tema teoseid Nõukogude Liidus lavastada. Seetõttu tõi Tooming teose välja nime all „Polonees 1945“, mis osutas veelgi selgemalt paralleelidele Poola Armia Krajowa ja Eesti metsavendade viimaste heitluste vahel 1945. aastal. Jõudsin Tartusse just viimasel hetkel, et Toominga kultuslavastus ära näha ning saada unustamatu emotsioon selle võimsast apokalüptilisest lõpust, kus Tooming koos ansambliga Suuk esitas kogu lugu kokku võtvat Poola 19. sajandi romantilise luuletaja Cyprian Norwidi luuletust:

Kui tõrvatungalt tuleleek sind rabab,
 nii üle elad sa neid raskeid aegu;
 veel teadmata, kas saad sa peagi vabaks
 või kaotad sellegi, mis on sul praegu?
 Kas järele sust jääb vaid tuhk ja kadu,
 mis tormirajus lendab kuristikku?
 Või tekib teemant alla tuhasadu
 ja kannab võiduvilja igavikku ...³

Nii nagu sotsialistliku Poola kultusromaaniks saanud Jerzy Andrzejewski „Tuhast ja teemandist“ saadi aastakümnete pärast sellessamas Poolas risti vastupidiselt aru, vastas ka iga „Polonees 1945“ vaataja selles esitatud küsimusele omal kombel.

³ J. Andrzejewski. Tuhk ja teemant. Tallinn: Eesti Raamat, 1966, lk 282.

1976. aastal tõi Jaan Tooming Vanemuise teatris lavale poola kirjaniku Jerzy Andrzejewski romaani „Tuhk ja teemant“ dramatiseeringu. Kuivõrd Andrzejewski teoste lavastamine oli Nõukogude Liidus tollal keelatud, tõi Tooming selle välja nime all „Polonees 1945“, mis osutas veelgi selgemalt paralleelidele Poola Armia Krajowa ja Eesti metsavendade viimaste heitluste vahel 1945. aastal. Fotol stseen lavastuse proovist, paremal kesksel positsioonil romaani ühe peategelase Maciek Chelmici osas Viljo Saldre.

Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum, ETMM_12341:64 Fk 122410/k

Küsimus, kas lootusetul vastupanul saab olla mingit lootust või võib see hävitada viimasegi, mis veel alles on, oli ju tegelikult sama iga vastupanuliikumise, nii Poola Armia Krajowa kui eesti metsavendade jaoks. Ning iga järgnev põlvkond pidi sellele küsimusele uutes tingimustes uuesti vastama.

Mina otsisin selleks tuge minevikust ehk aegade sidemest. Mulle tundus, et hoides mälu, hoiame me elus ka neid möödanikku vajuvaid aegu, kust võib leida abi neile keerulistele küsimustele vastamiseks. Anda sõna seni vaikima sunnituile ehk kogu selle õuduse läbi teinud inimestele oli esimene samm õigluse taastamiseks – seda enam, et neil võis olla meile midagi väga olulist ütelda. Kasvõi seda, kas vaba Eesti oli tõesti seda väärt, et selle eest kõike välja pannes ja kõigega riskides võidelda. Kui jah, siis tuli meilgi seda teha.

Sellest arusaamast kasvas välja mu esimene omakirjastuslik kirjatükk meeleheitlikest lahingutest Eesti kaitsel 1944. aastal. Selle sissejuhatuses kirjutasin:

1944. a. tõestab, et Eesti iseseisvust ei antud käest niisama, et see oli asi, mille eest inimesed valmis olid „kas võitma või surema“. Rahvas, kes oma vabaduse eest ei võitle, pole seda väärt. Meie rahvas ON oma vabaduse eest võidelnud ...

[- -] Loomulikult võib küsida, et mida ilusat selles ajas siis oli, lõppude lõpuks saadi ikkagi peksa. Uhkust tasub 1944. a. üle siiski tunda, tasub tunda selle üle, et eesti rahvas võitles tol aastal oma vabaduse eest, et ta ei loovutanud oma kodumaad võitluseta vaenlasele, et ta näitas, kuidas peab kodumaad armastama ja tema eest võitlema. Seda polegi nii vähe, kui esialgu tundub.⁴

Seda võib pidada romantiliseks või lausa rumalaks, aga just sellisest romantikast ammutasid meie juured jõudu, et kõige kiuste vastu pidada ja valgustada teemandina särades teed tulevikku.

Nii peame ka tänapäeval mäletama, kuidas taastati Eesti iseseisvus. Ja mitte ainult selle protsessi viimaste aastate võlu, vaid ka sellega kaasas käinud valu. Mäletama verd ja pisaraid, surma ning kannatusi, masendust ja meeleheidet, murdumist ja loobumisi. Aga ka seda, et iseseisvuse taastamine ei saanud võimalikuks mitte suurvõimude kokkuleppe tulemusena või kingitusena, vaid me pidime selle ise välja võitlema. Ja nagu Eesti Vabariigi loomisel, nii ka nüüd muu maailma umbusu ja vastumeelsusegi kiuste. Eesti riiki ei taastatud tühjale kohale. Iseseisvuse taastamine olnuks võimatu ilma vundamendita, mille ladusid 1940. aasta riigivolikogu valimistelt kõrvaldatud vastaskandidaadid, vaba Eestit teeninud ja siit teadmatusse kadunud inimesed, nende Siberis nälga ja külma surnud omaksed, kõik vägivaldselt ära viidud, vaba Eesti eest võidelnud, sõja järel metsades ja soodes langenud ja nõnda edasi, nõnda edasi. Samuti kõik nähtamatut aegade sidet hoidnud vanemad ja vanavanemad, õpetajad ja õppejõud, lugejad ja kirjutajad, laulutaadid ja tantsumemmed, looduskaitstjad ja paljud teised, kes aitasid Eestit elus hoida, olgu siis muinsuskaitseliikumises ja Valhalla sõpruskonnas, kollastes fosforiidisärkides ja roheliste ridades, MRP-AEG liikmeina ja Kaitseliidu taasisutajaina, loomeliitudes ja Rahvarindes, ERSP-s ja Töökollektiivide Liidus, delegaatidena Moskvast ja kodanike komiteedes, Eesti Kongressis ja Eesti NSV Ülemnõukogu viimases koosseisus. Ja neid oli teisigi.

Vastus küsimusele, kes siis ikkagi taastas Eesti iseseisvuse, on seetõttu lühike: seda tegi Eesti rahvas! Ning on sügavalt mõttetu tagantjärele vaielda, milline osa rahvast oli selles protsessis olulisem ja milline vähem, rääkimata kellelegi selle eest ratsamonumendi püstitamisest. Olime kõik – nii elavad kui surnud, erinevad põlvkonnad segamini – otsekui killukesed hiiglaslikus kaleidoskoobis, kus ühel hetkel asub iga värvikilluke oma kohale ja tekib imeilus pilt.

Villem Reiman on öelnud, et rahvad elavad kohusetundest ja aadetest. Meie kohus oli taastada Eesti Vabariik ja aade vabadus. Saime endale esitatud väljakutsega hakkama ning samal viisil jätkates tagame oma rahvale ka tee tulevikku.

⁴ 1984. aastal välja antud omakirjastusliku teose „Vabariigi sõdurid“ avaldas kirjastus Olion 1993. aastal pealkirjaga „Eesti 1944 tundmatu autori silme läbi“.